

Osmanlı Divan Teşkilatı ve 1281-1296/1864-1879 Tarihli 19 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defterinin Tarihi Kıymeti

Meryem Aydın*

*Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ağrı, Türkiye

Öz

Osmanlı Devleti yazılı vesikaya saygı gösterme anlayış ve geleneğinin bir sonucu olarak çok zengin bir arşiv malzemesi biriktirmiştir. Bu arşiv malzemelerinden olan defterler, Osmanlı bürokrasisinde alınan kararların, hükme bağlanan konuların Divân ve Maliye kalemlerinde kaydedildiği serilerdir.

Divân-ı Hümâyün görüşmeleri sonunda alınan kararların müsveddeleri temize çekilerek belirli adlarla, belirli defterlere, tarih sırasına göre özet olarak kaydedilmiştir. *Divân-ı Hümâyün Sicilleri* adı verilen bu defterler, ihtiva ettikleri çeşitli meselelere göre tasnife tabi tutulmuşlardır. Bu defter serilerinin en önemlilerinden biri de hiç şüphesiz Ahkâm Defterleridir. Bu çalışmaya konu olan 19 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defterini kapsayan bu çalışma, 1281-1296/1864-1879 yılları arasında bölgede halledilemeyen meselelerin çözüme kavuşturulması için vatandaşların padişaha veya onun yetki vermiş olduğu kurumlara, kişilere başvurmaları sonucunda görüşülen meselelerle alakalı kayıtları ihtiva etmektedir.

Bu kayıtların sağladığı veriler ışığında dönemin adalet anlayışının tespiti ve yargı mekanizmasının işlerliği açısından önemli bilgilerin gün yüzüne çıkarılması amaçlanmıştır. Öte yandan söz konusu kayıtlar Osmanlı tebaasının adli ve idari makamlar nezdinde hak arama çabalarını ve bu çabalara karşı ilgili makamların tavır ve yaklaşımını göstermesi açısından da ayrı bir öneme sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Ahkâm Defterleri, Divân-ı Hümâyün, Erzurum Vilâyeti, Osmanlı Devleti.

The Council Organisation of the Ottoman Empire and the Historical Significance of Erzurum Province Ahkâm Registers Numbered 19, Dated 1281-1296/1864-1879

Abstract

The Ottoman State accumulated a very substantial archival material as a consequence of the understanding and tradition of respecting written documents. The registers that are from these archival materials are the series in which the decisions taken and the issues resolved in the Ottoman bureaucracy were recorded in the Council and Finance private secretaries.

Sorumlu Yazar:

Ağrı İbrahim Çeçen
Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tarih Anabilim Dalı,
Ağrı, Türkiye
mernus1453@hotmail.com

A fair copy of the drafts of the decisions taken at the end of the Imperial Council meetings were made and saved into certain registers as a summary according to date order. These registers named *Divân-ı Hümâyün Sicilleri* were classified by various matters that they contained. One of the important ones of these registers' series is undoubtedly Ahkâm Registers. This study which includes Erzurum Province Ahkâm Registers Numbered 19 contains the records concerning the issues addressed after the citizens applied to the padishah or the people and bodies authorized by him to solve the unresolved issues in the region between the years of 1281-1296 / 1864-1879.

In the light of the data provided from these records, it is aimed to determine the sense of justice in that period and to reveal important information in terms of the functionality of jurisdiction mechanism. Besides, the given records are also important in the way of the Ottoman citizens' effort to seeking a right in the presence of judicial and administrative authorities and because they show the manner and approach of the relevant authorities towards the effort.

Keywords: Ahkâm Registers, the Imperial Council, Erzurum Province, Ottoman State

Giriş

XIII. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar varlığını sürdürmüş olan Osmanlı Devleti, tarihin uzun yaşayan nadir, siyasi yapılarından biridir. Osmanlı'nın tarih sahnesinde kaldığı altı asır ve uç beyliğinden imparatorluğa dönüşme süreci büyük ölçüde devletin bürokratik yönetim yapısı ve kurumlaşma süreci ile açıklanabilir (Güler, 2014, s. 4). Bu yapısı ile Osmanlı Devleti, İslamiyet'in kabulünden önce ve sonra kurulan Türk Devletlerin birikimlerinin başarılı bir sentezi olmuştur (Cin ve Akyılmaz, 2000, s. 169).

Geniş bir coğrafyada uzun bir dönem hükümler olan Osmanlı Devleti, farklı toplum ve devletleri hâkimiyeti altında bulundurmuştur (Genç, 2014, s. 9). Devletin yönetim yapısına bakıldığında merkezde padişah ve saray bürokrasisi etrafında şekillenmiştir. Saray, padişahın özel hayatını sürdürdüğü hem evi hem de devlet işlerinin yürütüldüğü esas merkezdir (Ünal, 2007, s. 37). Devlet merkezinde birinci derece dairelerin bulunması tabii olduğundan diğer Türk-İslam devletlerinde görüldüğü gibi Osmanlı devletinde de Divân-ı Hümâyün ismiyle devlet işlerinde sorumlu büyük bir divan bulunmaktadır (Uzunçarşılı, 1988, s. 1).

Sultan Orhan döneminden itibaren Divân-ı Hümâyün'un varlığından söz edilmektedir. Divân-ı Hümâyün toplantıları Sultan Orhan döneminden

Fatih Sultan Mehmet'in ilk devirlerine kadar her gün toplanmıştır (Mumcu, 2007, s. 2). XVI. yüzyıldan itibaren ise Divân-ı Hümâyün toplantıları haftada dört güne, XVII. yüzyıl ortalarında ikiye, XVIII. yüzyıl başlarında bire indirilmiş, hatta bir süre kaldırılmış ise de, görülen lüzum üzerine yeniden tertip edilerek önce haftanın salı günleri, bir müddet sonra da altı haftada bir toplanması kararlaştırılmıştır. Divân-ı Hümâyün toplantıları Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar Divanhâne de yapılmaktaydı. Kanuni devrinde Veziriazam Damat İbrahim Paşa'nın Kubbealtı denilen binayı yaptırması üzerine Divân-ı Hümâyün toplantıları burada yapılmaya başlanmıştır (Uzunçarşılı, 1988, s. 2-11).

Divân-ı Hümâyün toplantıları sabah namazından sonra başlar ve öğleye kadar devam etmekteydi. Bitirilmeyen işlerin görüşülmesine ise ikinci divânında devam edilirdi. Divân-ı Hümâyün müzakeresi o günkü rûznâmeye (gündem) göre bittikten sonra Maliye hazinesi ile Defterhâne Veziriazamın mührüyle mühürlendikten sonra kapatılmaktaydı, Çavuş Baş'ın elindeki asasını yere vurarak divanın sona erdiğini bildirmesiyle divan dağılırdı (Alkan, 2013, s. 35).

Veziriazam, Vezirler, Kadı askerler, Defterdarlar ve Nişancı divan toplantılarına asli üye olarak katılırdı. Bunlardan başka Reissülküttab, Kapıcılar

Kethüdası, Çavuş Başı da divan toplantılarına iştirak eder ancak divan hizmetkârı olmadıklarından oturmazlar, ayakta dururlardı (Mumcu, 1976, s. 50-51)

Divân-ı Hümâyûn toplantısında siyasi, idari, askeri, örfî, şer'î, adli ve mali işler, şikâyet ve davalar görüşülüp karara bağlanmaktaydı ve divan din, millet, cinsiyet ayrımı yapmaksızın herkesime açıktı (Mumcu, 1976, s. 71). Adalet mekanizmasının zirvedeki uygulayıcısı olan Divân-ı Hümâyûn'da tüm işlerin görülebilir olması, Osmanlı Devleti'nin merkezci karakterinin kesinliğini ve devlet adamlarının pratik çalışma, çabuk ve doğru karara varma duygularının gelişmişliğini göstermektedir (Aydm, 2015, s. 7).

Divân-ı Hümâyûn işlerinin görüldüğü kalemler bulunmaktadır. Bunlara Divân-ı Hümâyûn Kalemleri adı verilmekteydi. Bunlar kuruluştan 1835 yılına kadar; Sadaret Mektûbî, Sadaret Kethüdası, Beylik (Divân), Tahvil (Kese ve Nişan), Ruus, Amedi Kalemleri ile Teşrifatçılık, Vakânüvislik, Divân-ı Hümâyûn Hocaları, Divân-ı Hümâyûn Tercümanları, Hazine Evrakı (Arşiv) ve Defterhâne gibi bölümlerden oluşmaktaydı (Halaçoğlu, 1991, s. 19-20). Divân-ı Hümâyûnda alınan kararlar ve görülen işler Mühimme, Ahkâm, Tahvil, Ruus, Name ve Ahidname gibi defterlere kaydedilmekte olup, Padişahın Veziriazamdaki mührüyle mühürlenmiş "Defterhâne" de muhafaza edilmekteydi. (Uzunçarşılı, 1988, s. 79).

XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı devlet idaresi Divân-ı Hümâyûn'da yürütülürken bundan sonra hükümet idaresi Bâb-ı Âli'ye kaydırılmıştır (Ünal, 2007, s. 52). Bâb-ı Âli XVI ve XVII. yüzyıllarda Bâb-ı Hümâyûn veya Divân-ı Hümâyûn anlamlarında kullanılmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ise Veziriazamlık dairesi yerine "Paşa Kapısı, Bâb-ı Âsaff" anlamında "Bâb-ı Âli" kullanılmaya başlanmıştır (Alkan, 2013, s. 52).

Hükümet idaresinin Divân-ı Hümâyûndan Bâb-ı Âli'ye kaydırılması ile oradaki daireler de yeni mekâna taşınmıştır (Halaçoğlu, 1991, s. 28). II. Mahmut ömrünün son yıllarında merkezi idare ve

hükümet teşkilatında büyük düzenlemelere giderek *modern* bir devlet teşkilatı ve bürokrasisi kurmaya çalışmıştır. Bu doğrultudaki çalışmalarıyla, Avrupaî tarzda bir hükümet teşkilatının ilk örneklerini vermiştir (Aydm, 2015, s. 7). Bu kapsamda Divân-ı Hümâyûn lağvedilerek Avrupaî tarzda Meclis-i Hass-ı Vükelâ (Bakanlar Kurulu) teşkil edilmiş, buna paralel olarak bugünküne benzer şekilde nezaretler (bakanlıklar) kurulmuştur. Ayrıca Bâb-ı Âli adı verilen hükümete, çalışmalarında yardımcı olması için çeşitli meclisler de oluşturulmuştur (Ünal, 2007, s. 52).

Ahkâm Defteri

Ahkâm hüküm kelimesinin çoğuludur. Kapsamı oldukça geniş bir kavram olan hükm (حکم) devlet ve hükümetin otoritesini ifade ettiği gibi, bir hâkimin belli bir konuda verdiği karar, iki nesne arasında kurulan bağlantı anlamlarını taşımakla beraber sözlüklerde isim olarak "emir, karar ve yargı" anlamlarında kullanılmaktadır (Develioğlu, 2001, s. 389; Özel, 1988, s. 550).

Osmanlı devlet kayıtlarına bakıldığında padişahın herhangi bir iş ve vazife için verdiği emre *Hüküm-i Hümâyûn* denilmektedir (Uzunçarşılı, 1988, s. 280; Sahillioğlu, 1988, s. 551). *Ahkâm* kelimesi ise belli bir konu hakkında konulmuş kuralların bütününe ifade etmek içinde kullanılmaktadır (Özel, 1988, s. 550). Adalet mekanizmasının uygulayıcısı olan Divân-ı Hümâyûn'dan çıkan kanunname, hüküm ve nizam mahiyetinde olan kararların aynen kaydına mahsus defterlere de *Ahkâm Defterleri* denilmektedir (Pakalın, 2004, s. 30).

Beylikçi veya Divan Kalemi tarafından yazılan (Halaçoğlu, 1991, s. 20) bu defterlerde yer alan kayıtlar, padişah adına hazırlandığı için işe ve icabına göre "Ferman, Nişan, Berat, Tevki, Menşur" adlarını taşımaktadırlar (Sertoğlu, 1986, s. 10). Divân-ı Hümâyûn'un üstlendiği görev icabı buraya yapılan müracaatlar doğrudan Sultana yapılmış sayılmaktaydı. Gerek halk ve gerekse devlet görevlileri uğradıkları haksızlıkların bertaraf edilmesi için Sultana ve dolayısıyla onun görev ve yetkilerinin bir kısmını devrettiği Divân-ı

Hümâyün'a bireysel veya toplu olarak müracaat edebilmekteydiler (İnalçık, 2005, s. 49).

Defter tutma geleneği Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren esastı. Bu yüzden Osmanlı yazışmalarında, deftere kaydedilmeyen hüküm ve beratlar geçerli sayılmamıştır. Divân-ı hümâyün görüşmeleri sonunda alınan kararların müsveddeleri temize çekilerek belirli adlarla, belirli defterlere, tarih sırasına göre özet olarak kaydedilmiştir (Sertoğlu, 1986, s. 88).

Divân-ı Hümâyün Sicilleri adı verilen bu defterler, ihtiva ettikleri çeşitli meselelere göre tasnife tabi tutulmuşlardır. Bu defterlerin içinde en önemlilerinden biri *Mühimme Defterleri* olup bunlardan başka birçok defter serisi de mevcuttur (Uzunçarşılı, 1988, s. 79).

Divân-ı Hümâyün'un düzenli toplandığı zamanlarda toplantı esnasında müzakere edilen dâhili ve harici meselelere ait siyasî, içtimaî, malî, örfî, idarî ve iktisadî kararlar "Mühimme Defterleri" ne kaydedilirdi. 1649 yılından itibaren idari ve adli konuları içeren meseleler farklı defter serilerinde (Ruûs, Tahvil, vs.), tutulmaya başlanmış, yalnız devlete ait işler Mühimme Defterleri'ne kaydedilmeye devam edilmiştir. Halka ait şikâyetler ve şikâyetlerle alakalı divân-ı hümâyunda verilen cevaplar 1649 senesinden itibaren, eyalet ayrımı olmaksızın *Şikâyet Defterleri* adı verilen yeni bir defter türüne kaydedilmeye başlanmıştır (Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, 2000, s. 60-75).

Şikâyet Defterleri de Mühimme Defterleri gibi Beylikçi kalemi tarafından hazırlandığı için ebat, tür ve kayıtların düzeni bakımından Mühimme Defterlerinin aynısıdır. Resmi kayıt ve içeriğe bakılarak iki defter türü birbirinden ayırt edilmektedir. Şöyle ki Resmi kayıt Mühimme Defterlerinde "*Ahkâm-ı kuyûd-ı umûr-ı Mühimme der zamân-ı ...*" ibaresiyle başlar ardından Sadrazam'ın ve Reisülküttab'ın adları yazılır akabinde tarih eklenmektedir. Şikâyet Defterleri ise "*Hâzâ kuyûd-ı ahkâmi 'ş-şikâyet der zamân-ı ...*" veya "Der zaman-ı" ibaresi ile başlayıp ardından Mühimme Defterleri gibi Sadrazamın Reisülküttabın adı ve tarih yazılmaktadır. Bu

durum Şikâyet Defterlerinde kesin bir kural olmamakla birlikte hiçbir ibare verilmeden de başlayan Şikâyet Defterleri mevcuttur. Resmi kayıt her zaman iki defter türünü ayırt etmede yeterli olmadığından defterlerin içeriklerine bakmak daha kesin bir tespit sağlamaktadır (Şimşir, 1994, s. 359). Defterlere kaydedilen meselelerle ilgili bölgeler arasında bir ayırım yapılmamakta, bütün eyaletlere ait şikâyet cevapları aynı defter içerisinde bulunmaktaydı. Sonraki dönemlerde Şikâyet Defterlerine kaydedilecek meseleler için düzenlemeye gidilmiştir (Aydın, 2015, s. 40).

Devlet otoritesinin XVIII. yüzyılda zayıflamasına bağlı olarak şikâyetlerin sayısında artış olmuş ve buna paralel olarak da şikâyet kalemlerinde iş gücü artmıştır. Bu iş yükünü hafifletmek ve halkın şikâyetlerini çözmek, dolayısıyla devlet otoritesini yeniden tesis etmek amacıyla Reisülküttap Ragıp Efendi tarafından mahalli tabanlı bir sistemin getirilmesi uygun görülmüştür (Emecen, 2005, s. 125).

1742 yılından itibaren eyaletlere ait şikâyetler birbirinden ayırt edilmek suretiyle ve her bir bölge müstakil olmak üzere yeni defterlerin kayıtları ayrı ayrı tutulmaya başlanmıştır. Bu tür kayıtların tutulduğu defterlere de *Ahkâm Defterleri* adı verilmiştir (Arşiv Rehberi, 2000, s. 75). Ahkâm Defterleri, Şikâyet Defterleri'nin devamı niteliğinde olmalarından dolayı birçok ortak özelliğe sahip olmalarının yanı sıra, bazı farklılıklar da taşımaktadırlar.

Ahkâm Defterleri, Şikâyet Defterleri'ne göre şekil olarak daha dar ve uzundur. Bu defterler içerik olarak da farklılık arz etmektedir. Şikâyetlere yazılan karışık ve müstakil cevaplara bakılarak defterin türü hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Ahkâm Defterleri A. DVNS. AHK. koduyla Şikâyet defterleri ise A. DVN. ŞKT. koduyla sınıflandırılmıştır (Aydın, 2015, s. 41).

Şikâyet Defterleri'nin ön yüzündeki kapakta Şikâyet Defteri ibaresi (Gümrükçüoğlu, 2012, s. 178) kullanılırken, Ahkâm Defteri'nin kapak kısmında defterin nereye ait olduğu yazılmaktadır.

Bununla beraber her iki defter türü arasında benzerlikler de vardır. Şöyle ki her iki defterin kapağında da defterin içerisindeki kayıtların onlu sisteme göre (evail, evasıt, evahir) ay ve yıl belirtilmek kaydıyla ne zamana ait olduğu belirtilmiştir (Aydın, 2015, s. 41).

Defterlerin birinci sayfasında kaydın hangi Sadrazam veya Reisülküttap zamanında ve hangi tarihten itibaren tutulmaya başlandığını gösteren başlık şeklindeki ifadeler mevcuttur. Örneğin; A. DVN. ŞKT. d kodlu 2 numaralı Şikâyet Defteri'nin başlığı "*Kuyûd-ı ahkâm-ı der zamân-ı Hazret-i Sadr-ı 'Azam Ahmed Paşa yesserallahu mâyeşâ' ve bi- 'ilmî Mehmed Efendi Şâmî-zâde er-Reisülküttâb tâle-bekâhu 'an gur-re-i Zâ fî sene 1062*" şeklindedir (Gümrükçüoğlu, 2012, s. 178-179).

Ahkâm Defterleri'ndeki başlıklar farklı ifadelerle belirtilmiştir. Sivas Ahkâm Defteri "*Hazâ defter-i kuyûd-ı şikâyet der eyâlet-i Sivas...*", Halep Ahkâm Defteri "*Hazâ kuyûd-ı ahkâmü 'ş-şikâyet li-eyâlet-i Haleb...*" şeklinde girişlerle başlamaktadır (Dursun, 2015, s. 9).

Ahkâm Defteri'nin yanı sıra Şikâyet Defteri isminin kullanılması iki defter türü arasında kesin bir ayrım olmadığını göstermektedir. Bu durum, Ahkâm Defterlerinin olmadığı bölgelerde şikâyetlerin Şikâyet Defterlerine kaydedilmeye devam edildiği (Şimşir, 1994, s. 361) şeklinde açıklanmasına rağmen, bu tespit her bölge için geçerli değildir. Zira Ahkâm Defterleri türünde kayıtların yazılmaya başlandığı bölgelerde daha sonraki bir defterin, "Şikâyet Defteri" ismiyle kaydedilmeye devam edildiği görülmüştür. Dolayısıyla; Ahkâm Defterleri olarak bilinen defterler, *Ahkâm-Şikâyet Defterleri* olarak da adlandırılmıştır (Dursun, 2015, s. 9).

Ahkâm Defterleri, divani yazı türüyle yazılmışlardır. Divân-ı Hümâyun'un resmî yazısı olduğundan divanda tutulan "mühimme, şikâyet ve ahkâm defterleri ve ferman, berat, name, ahidname, sebab-i tahrir hükümleri," dâhil her türlü kayıt divani yazı ile yazılmıştır. Osmanlı belge ve defterlerine divani yazı türünün "kıрма", "kırık" veya "hurda" olarak tabir edilen yazı

türleri hâkimdir (Kütükoğlu, 1994, s. 61-64; Gökbilgin, 1992, s. 44).

Divânî yazıyla kaleme alınan kayıtlar normalden hızlı yazıldıkları için bazı katipler nokta kullanılmamıştır. Bu durum yazı türünün okunmasında büyük güçlüğü neden olmuştur. XIX. yüzyıl Ahkâm Defterleri de bu yazı karakteri ile yazıldıkları için yazıya alışabilmek ve yazıları okuyabilmek hayli zaman almaktadır (Aydın, 2015, s. 42).

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Ahkâm Defterlerinin muhafazasına büyük önem verilmektedir. Hazîne-i Âmire ile Defterhâne-i Âmire adı verilen yerlerde muhafaza edilen bu defterler, müracaat kaynağı olabilecek tarihi kıymete sahiptir. (Arşiv Rehberi, 2000, s. 51). Geçmişe ait bir muamele veya bir iş söz konusu olduğunda bu defterlere müracaat edilir ve mesele bu şekilde incelenirdi. Divandan çıkan şikâyetlerin hâline dair ahkâm kayıtlarında Hazîne-i Âmire ile Defterhâne-i Âmire adlı iki dairenin isimlerine sıkça rastlanmaktadır (Aydın, 2015, s. 42).

Halkın şikâyetlerine, getirilen çözümler doğrultusunda hazırlanmış olan Ahkâm Defterleri, çeşitli sebeplerle korunamadığı için günümüze kadar ulaşamayan Şer'iyye Sicillerinin yerini almaktadır. Ahkâm Defterleri XIX. yüzyıl şehir tarihi çalışmaları açısından şer'iyye sicillerinden sonra en önemli kaynaklardan biridir (Şimşir, 1994, s. 363).

Tutuldukları bölgenin mahallinde halledilen davaları içeren Şer'iyye sicilleri, mahallinde halledilemeyip merkeze ulaşan veya doğrudan merkeze yapılan şikâyet ve davalardan oluşan Ahkâm Defterlerinden farklı bir görünüm arz ederler. Bu nedenle ahkâm defterlerindeki hükümler devlet merkezinin şikâyet ve davalara yaklaşımını gösterir iken şer'iyye sicilleri mahalli yetkilinin uygulamalarını yansıtmaktadır (Aydın, 2015, s. 43).

Ahkâm Defterlerinde tarafların ve şahitlerin durumu, mülkleri tarif eden bilgiler ve yer adları ile ilgili çok fazla ayrıntı verilmemektedir (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/ 2). Ayrıca bu

kayıtlarda mahalle isimlerine de çok fazla yer verilmediği hususu dikkat çekmektedir. Şikâyet bulunan kişinin büyük idari birim olan kaza ve sancakları muhatap aldığı ve defterlerde bunların isimlerinin zikredildiği görülmektedir (Aydın, 2015, s. 43). Ahkâm Defterlerindeki kayıtlarda vatandaşların, Padişaha veya onun yetki verdiği kişilere değişik yollarla şikâyetlerini bildirdikleri görülmektedir.

Şikâyetlerin arzı iki şekilde gerçekleşmekte idi. Birinci usulde, kişi merkeze giderek bizzat kendisi şikâyetçi olduğu konu ile alakalı talebini iletmektedir. Halkın, şikâyetlerini iletme üzere, bizzat merkeze gittiğini ifade etmek için kayıtlarda “... *südde-i saâdetime takdim etdikleri* ...” (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/11) ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Merkeze yapılan şikâyetler artıktan dolayı şikâyetlerin Divân-ı Hümâyun’un gündemine gelme süresi uzamıştır. Bu nedenle şikâyet için İstanbul’a gelen halk, davasının görüşülmesini ve hükmün yazılmasını beklemek zorunda kalmış ve bu durum da vatandaşların maddi ve manevi sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur (Emecen, 2005, s. 131).

İkinci usulde, vatandaşlar bir arz/arz-ı hâl/aruhal göndermek suretiyle şikâyetleri iletme yolunu tercih etmiş ve merkeze gitmemişlerdir. Kişilerin bir dilekçe ile merkeze müracaatta bulduklarını ifade etmek amacıyla kayıtlarda “*arzuhal/bâ-arzuhal*” (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d.19/13) ifadesi kullanılmaktadır. Böylece halkın isteğine bağlı olarak iki şekilde şikâyetini dile getirdiği görülmektedir (Aydın, 2015, s. 45).

Ahkâm Defterleri’nin muhtevasına bakıldığında genel olarak borçlarla alakalı şikâyetler, su kullanımı ile ilgili şikâyetler, idarî ve askerî yetkililerle ilgili şikâyetler, bir mahkeme kararına itiraz, esnaf şikâyetleri, mal ve eşyanın haksız yere gaspı, eşkıyalık faaliyetleri miras ve mirasçılar arasındaki anlaşmazlıklar, köylünün toprak anlaşmazlıkları (arazi, bağ, bahçe, hane, ağıl ve mera yeri), tımarlı sipahinin vergiyi toplayamama şikâyetleri, yaylak-kışlaklarla ilgili meseleler gibi şikâyetler ve bunlara getirilen çözümler bulunmaktadır (Aydın, 2015, s. 45).

Vatandaşların doğrudan devlet merkezine yaptıkları şikâyetler sayesinde, devletin işleyişi ve taşrada bulunan halkın durumu hakkında merkezdeki idarecilerin bilgi sahibi olmaları sağlanmıştır. Öte yandan zayıf ve güçsüz olan insanların kendilerini zengin ve güçlü kesim karşısında aciz hissetmediklerini ve haksızlığa uğradıklarını düşündükleri anda yanlarında kendilerini koruyup kollayacak bir gücün varlığından haberdar olmaları toplumda *sosyal adalet* ilkesinin benimsendiğinin en güzel kanıtıdır.

Şikâyet Defterlerinin devamı olan Ahkâm Defterleri, eyaletlere göre tutulmuşlardır. Tarih olarak Şikâyet Defterlerinden 104 sene sonra (Mora Ahkâm Defteri hariç) hepsi H. 1155/M. 1742 tarihinden başlayıp, II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmektedir. Toplam 16 vilayeti kapsayan Ahkâm Defter serileri şu bölgelere ve defter sayılarına göre tertip edilmiştir. Adana-9, Anadolu-185, Bosna-9, Cezayir ve Rakka-25, Diyarbakır-9, Erzurum-19, Halep-9, İstanbul-26, Karaman-39, Maraş-6, Mora-21, Özi-Silistre-49, Rumeli-85, Sivas-26, Şam-1 Şerif-9 ve Trabzon-8 (Arşiv Rehberi, 2000, s. 76-84).

1281-1296 (1864-1879) Tarihli 19 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defteri

Hicri (H.) 1155-1296/ Miladi(M.) 1742-1879 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva eden Erzurum Ahkâm Defterleri 19 adettir ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyun Sicilleri Erzurum Ahkâm Defterleri, {A. DVNS. AHK. ER. d.} kodunda kayıtlıdır (Arşiv Rehberi, 2000, s. 79).

1281-1296/1864-1879 Tarihli 19 numaralı Erzurum Ahkâm Defteri, H.1281-1296/ M.1864-1879 tarihleri arasında kaleme alınan 117 adet hüküm, emir ve ferman türü karardan meydana gelmektedir. Bütün kararlar tarih sırası içerisinde belirli bir düzene göre yazılmıştır.

Şekil itibari ile defter, 50x19 cm. ebadında, ebru ile süslü karton bir kapak ile üzerinde daire biçiminde kenarları çiçeklerle süslü bir kâğıt içerisinde “*Hazâ defter-i şikâyet-i eyâlet-i*

Erzurum der-zamân-ı sadr-ı sudûr-en nûr hazret-i Mehmed Fuad Paşa ve fî eyyam-ı umûr-ı nezâret-i hâriciyye hazreti Mehmed Âlî Paşa yesserallahumâyeşâ' el-vâki' fî gurre-i Rebî-ül-âhir sene 1281" ibaresiyle başlamış olup ardından hükümler kaleme alınmıştır (Aydın, 2015, s. 47).

Defterde bulunan hükümler numaralandırılmamış iken, defter sayfa usulüne göre tertip edilip numaralandırılmıştır. Defterin sağ ve sol taraflarında 2 cm kadar boşluk bırakılmış, bazı hükümlere ek yapmak veyahut hükümleri düzeltmek amacıyla bu boşluklar kullanılmıştır. İncelenen hükümler arasında sayfa kenarındaki boşluk kullanılarak yazılmış derkenarlar bulunmaktadır (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/43).

Bahsedildiği gibi 19 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri sayfa usulü ile tutulmuş olup, 87 yazılı, 70 yazısız toplam 157 sayfa bulunmaktadır. Bu hükümlerin 13 adedi (% 11,11) 1281 yılına, 12 adedi (%10,25) 1282 yılına, 5 adedi (% 4,27) 1283 yılına, 12 adedi (% 10,25) 1284 yılına, 9 adedi (% 7,69) 1285 yılına, 3 adedi (% 2,56) 1286 yılına, 2 adedi (% 1,70) 1287 yılına, 3 adedi (% 2,56) 1288 yılına, 8 adedi (% 6,83) 1289 yılına, 14 adedi (% 11,96) 1290 yılına, 18 adedi (% 15,38) 1291 yılına, 5 adedi (% 4,27) 1292 yılına, 6 adedi (% 5,12) 1293 yılına, 1 adedi (% 0,8) 1294 yılına, 2 adedi (%1,70) 1295 yılına, 4 adedi (%3,41) 1296 yılına aittir (Aydın, 2015, s. 47).

Defterin bir sayfasındaki hüküm sayısı ortalama 3-5 arasında değişirken, bütün bir sayfayı kaplayan hükümler de mevcuttur. Ayrıca hükümlerin satır araları genel olarak açık olmasına karşın, bazı hükümlerde boşluk fark edilmeyecek kadar azdır. Sayfa sonlarına denk gelen hükümler genel olarak yer sıkıntısından dolayı yan bir şekilde kaleme alınmıştır. Hükümler aynı kâtip tarafından kaleme alınmadığı için okuma noktasında sıkıntılar yaşanabilmektedir. Okuma güçlüğüne çekilmesinde en büyük etken bazı kâtiplerin yazıya itina göstermemiş olması veya artan dava sayısı yüzünden hızlı yazma çabası içerisinde olmalarından ileri gelmektedir (Aydın, 2015, s. 48).

Ahkâm Defterinde, "*Kemah Kazası Naib ve Müftisine ve Müdür-i Kaza ve Vücûh-ı Memlekete*" gibi birden fazla hitap makamı bulunmaktadır. Ayrıca Ahkâm Defterinde hükmün gönderildiği kişinin elkâbı tam olarak yazılıp akabinde şahsın adı zikredilerek dua cümlesi söylenmektedir. Örneklendirmek gerekirse; "*Erzurum Vilâyeti Valisi olub Birinci Rütbe-i Mecîdî Nişan-ı Zîşânını hâiz ve hâmil olan Vezirim Mehmed Emin Muhlis Paşa İclâlühûya ve Mîr-i Miran-ı Kiramdan Erzincan Sancağı Ka'im-makamı Ali Kemal Paşa dâme ikbalühûya*". Hükümlerin çok azında elkâb ve dua cümlesi bulunurken geri kalanlar ise basmakalıp ifadelerle başlamaktadır. Bu ifadeler genel olarak "... *Kazası Naibine ve Müdür-i Kaza ve A'za-yı Meclis-i Memlekete*" şeklindedir. (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/77).

Erzurum Ahkâm Defterinde yer alan hükümler birkaç kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısımda "vali, paşa, kadı, naib, müftü, müşir, mutasarrıf, mîr-i mîrân, meclis azaları, kaza müdürü, kaim-makâm, vücûh-ı memleket" gibi şer'i ve örfi yetkililerden birisine (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/84) ve bir kaçına yapılan hitaplar bulunmaktadır (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/ 1-87). Hükme muhatap olan şahıs ve şahısların makamı veya adı yazıldıktan sonra "*hüküm ki*" (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/4) "*vücûh-ı memlekete*", (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/3), "*A'za-yı meclis-i memlekete zide mecdehûma*" (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/25), şeklinde teknik tabirler kullanılmıştır. Birden fazla makama gönderilen hükümler yazılırken, makamlar arası hiyerarşik düzen göz önüne alınmıştır (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/2). Hükümlerin birden fazla görevliye yazılması, hükmün yazılmasına sebep olan olay veya olayların birden fazla makamı ilgilendirmesinden ileri gelmektedir.

İkinci kısımda, hükme konu olan şikâyet, şikâyetin muhtevası ve şikâyette bulunan kişi veya kişilerin talebi ele alınmaktadır (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/4).

Üçüncü kısımda ise şikâyetin çözülmesiyle alakalı, tembih ve te'kidi hâvî, merkezin ortaya

koyduğu çözüm yazılmaktadır. Genellikle hükmün son bulunduğu yerde kaydı tutan kişinin ismi ve onun sol tarafında da, müstakil bir surette, kaydı tutulduğu tarih yazılmaktadır (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/1).

Defterde yer alan emir, ferman ve hüküm türünden oluşan 117 adet karar tamamen Türkçedir. Türkçe kelimelerin arasında Arapça ve Farsça kelimeler de yer almaktadır. Bunun yanında defterdeki metinlerin üslubu oldukça sadedir (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/1-87).

19 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defterinin muhtevasına bakıldığında Osmanlı Devlet sisteminin adalet prensibi üzerine kurulu olduğu görülmektedir. Adalet kavramı ırk ve din ayrımı gözetmeksizin, devletin sınırları içerisinde bulunan bütün vatandaşların dilek ve şikâyetlerini gerektiğinde doğrudan padişaha sunabilmesi, onun emri ile isteklerinin yerine getirilmesi ve haksızlıkların giderilmesi ilkesine dayanmaktadır. Adalet mekanizmasının en iyi şekilde işlenmesinde halkın şikâyetlerinin rolü büyüktü; Çünkü merkezden verilen bir emrin görevlilerce en iyi şekilde uygulanıp uygulanmadığı yapılan şikâyetler dikkate alınarak değerlendirilmekteydi. Bu temel anlayışın Osmanlı idaresine nasıl yansıdığı çeşitli kaynaklara bakılarak ancak tahmin ve teşhis edilebilir. Bu kaynaklar arasında 19 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defteri'nin de olduğu hiç şüphesizdir.

19 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defteri'nde yer alan başlıca şikâyet konularından biri borç meselesiyle ilgilidir. (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/4-31). Bu meselelerin konu olduğu kayıtlar basit alacak verecek davaları mahiyetindedir. Borç meselesi Ahkâm defterine üç şekilde yansımıştır. Bunlardan birincisi, asırlardır bir arada yaşayan Müslüman ve gayrimüslim vatandaşların birbirlerinden almış oldukları nakit borçlardır. İkincisi, mal ve eşya alış-verişleri neticesinde ödenmesi gereken paranın yeterli olmadığı durumda vatandaşların borçlanmasıdır. Borcun zamanında ödenmemesi alacaklının konuyu mahkemeye intikaline sebebiyet vermektedir. Üçüncüsü ise ölen kişilerin çocuklarına, eşlerine kimde ne kadar alacağının bulunduğunu gösteren

kayıtlar bırakması üzerine kişilerin hak talebinde bulunmalarından ileri gelmektedir.

Defterde yer alan önemli bir sorunda arazilerin işletimi ile ilgilidir. Verilen kararlardan 78 adedi araziyle ilgilidir (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/1-87). Bunların birçoğu mahallinde halledilmeyip divana gelen davalardır. Bu davalar halledilirken genellikle ilgili olan defterlere müracaat olduğu görülmektedir. Defterde, "... *Hazîne-i Âmirem'de mahfûz Ahkâm Defterlerine müracaat olunduk da ...*" veya "... *Defterhâne-i Âmirem'de mahfuz Rûznâme Defterlerine müracaat olunduk da ...*" (Aydın, 2015, s. 43) ifadeleri yukarıdaki bilgileri teyit etmektedir. Hükümlerden arazilerin işletim tarzı, araziden alınan vergilerin türleri ve miktarları vs. hakkında önemli bilgiler elde etmek mümkündür. Ayrıca ürüne bağlı olarak alınan öşür vergisinden kaynaklı uygunsuzluklar da keza bu şikâyetlerin temelini oluşturmaktadır. Defterde yer alan hükümlerin büyük çoğunluğunun arazi meselesiyle ilgili olması bölgenin coğrafi şartları ve vatandaşın temel geçim kaynağının tarım ve hayvancılık üzerine olmasından ileri gelmektedir.

Defterin ihtiva ettiği diğer hükümlere bakıldığında, bölgenin vakıflar açısından gayet zengin olduğu anlaşılmakta ve bölgede vakıflarla ilgili yaşanan sıkıntılar da dile getirilmektedir. Vakıflara bağlı cami ve imarethane gibi müesseselerle ilgili sorunlarda buraların işletim tarzı, nöbetleri, kısmen de olsa görevlilerinin isimleri, vakıf arazileri vs. hakkında bilgiler bulunmaktadır (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/67-87).

Defterde yer alan bir başka sorun miras meselesidir. Ölen kişinin geride bıraktığı malların taksimi konusunda bu defterler sayesinde bilgi sahibi olmak mümkündür. Bölgede miras davalarından kaynaklanan sıkıntılar, tamamıyla olmasa da bölge insanının ekonomik durumuna ışık tutmaktadır. Mirasın birden fazla kişiye kalması malların paylaşımı noktasında bir takım sorunları beraberinde getirmiştir. Mirasta hakkı olmamasına rağmen bazı şahısların hak iddia ederek haksız müdahalede bulunmaları divan yapılan şikâyetlerin sayılarını artırmıştır. Ayrıca

bazı kişiler miras hakkını kendi isteğiyle başka bir varise devretmiş veya satmış olmalarına rağmen mirasta tekrar hak talep etmiş bu durumda vatandaşlar arasında sıkıntılar yaşanmasına neden olmuştur. (BOA, A. DVNS. AHK. ER. d. 19/83).

Çalışmanın konusu olan defterde kişilerin devletle olan ilişkilerine bakıldığında; görevlilerin genellikle arazi gelirlerini tahsil edememe şikâyeti söz konusu iken, halkın ise devlet görevlilerini fazla vergi istemekle ve haksız müdahalede bulunmakla itham ettiği görülmektedir. Kişiler arası ilişkilerde ise genel sorunlar mal gaspı, mülke müdahale, su kullanımı ve koru meseleleriyle ilgilidir.

Defterde yer alan kayıtlar söz konusu dönemde yaşayan vatandaşların gündelik hayatlarının bir yansıması olduğundan ve araştırmacılar için birinci dereceden kaynak olma özelliği taşıdıklarından, büyük önem arz ederler. Özellikle Erzurum gibi Şer'iyye Sicilleri bulunmayan bir vilayetin hukuki ve adli hayatına ışık tutması açısından Ahkâm Defterlerinin önemi tartışılmazdır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin birinci derecede önemli yargı ve karar organı, adalet mekanizmasının zirvedeki uygulayıcısı olan Divân-ı Hümâyun'dan sadır olan ferman, emir, hüküm vb. karar suretlerini ihtiva eden Ahkâm Defterleri, tutuldukları bölgenin sosyal, ekonomik ve idari yapısını aydınlatacak özelliklere sahiptir.

Osmanlı Devleti'nde tutulan Ahkâm Defterleri, Divan'a gönderilen şikâyetleri içerdiğinden söz konusu dönemin hukuki yapısını ortaya koymada önemli belgeler olduğu bilinen bir gerçektir. Divân-ı Hümâyun'da kâtipler tarafından kaleme alınan Ahkâm Defterlerinden, 19 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defteri, divandan çıkan 117 adet kararı kapsamaktadır. Bu kararlar 1864-1879 yılları arasında vilâyet sınırları dâhilinde bulunan sancak, kaza, nahiye ve köylerdeki idari, iktisadi ve içtimai meselelere ait önemli hükümleri ihtiva etmektedir. Bu hükümler gerek dönemin ana hatlarının belirlenmesi noktasında, gerekse

tarihi olayların dönemin şartlarına uygun olarak yorumlanmasında araştırmacılara kolaylık sağlamaktadır. Bu defter, halkın devlete olan güveninin bir göstergesi olarak, söz konusu dönemlerde bölgede halledilmeyen meselelerin yerel makamların elinden çıkıp merkeze aksetmesi ve sorunların çözümünü yansıtmaları bakımından da mühim birer müracaat kaynağıdır.

Erzurum Ahkâm Defterinde yer alan siyasi, idari, askeri, örfi, şer'i, adli, mali işlerle ilgili şikâyet ve dava kayıtlarında adalet ilkesi göz önünde bulundurularak din, millet, cinsiyet ayrımı yapmaksızın her kesime eşit davranıldığı görülmektedir. Ayrıca bu defter XIX. yüzyıl şehir tarihi çalışacak araştırmacılara büyük fayda sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alkan, M. (2013). Osmanlı Devletinde Merkez Teşkilatı. T. Gündüz (Ed.), *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafik Yayınları.
- Aydın, M. (2015). *1281-1296/1864-1879 Tarihli 19 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağrı.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*. Bab-ı Âsafî Divân-ı Hümâyun Sicilleri Ahkâm Defterleri, Erzurum Ahkâm Defteri (A. DVN. AHK. Er. D): 19.
- Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, (2000). İstanbul: Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Cin, H. ve Akyılmaz, S. G. (2000). *Tarihte Toplum ve Yönetim Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*. Adana: Çağ Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Çadırcı, M. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.I. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çadırcı, M. (2011). *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Anadolu Kentleri*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Devellioğlu, F. (2001). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dursun, K. (2015). *1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterlerinde Yer Alan Vakıf Davalarının Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.

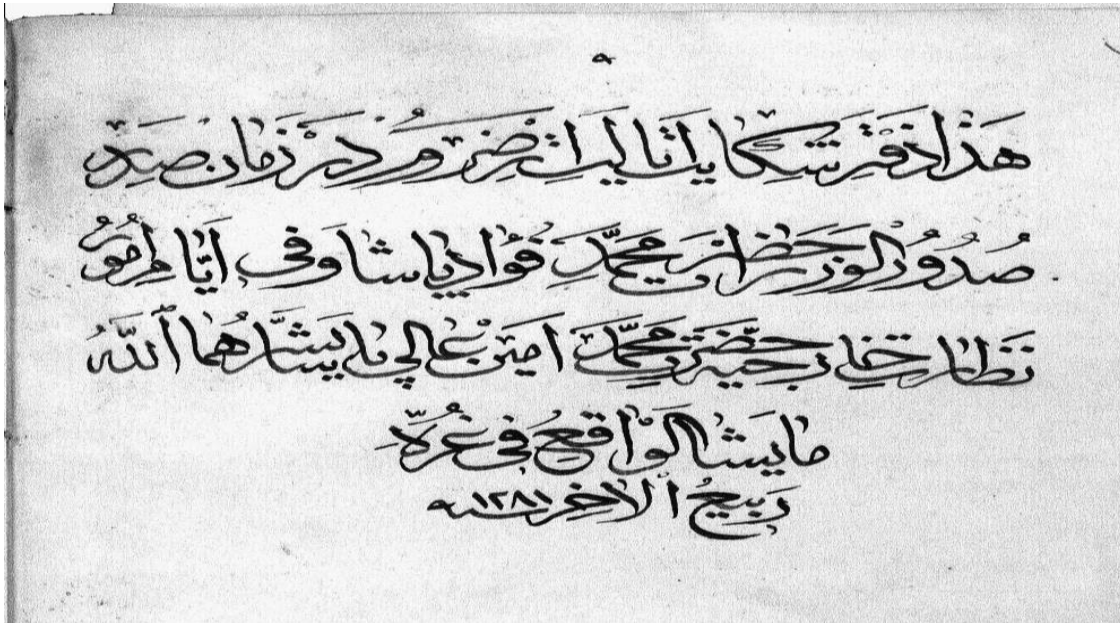
- Emecen, F. (2005). Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5).
- Genç, M. (2014). Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar. *Vakıflar Dergisi*, 42.
- Güler, T. (2014). Osmanlı'da Siyaset ve Bürokrasi Geleneğinin Tarihi Seyri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(4).
- Gümrükçüoğlu, S. O. (2012). Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 61(1).
- Gökbilgin, M. T. (1992). *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Halaçoğlu, Y. (1991). *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Basımevi.
- İnalçık, H. (2005). *Osmanlı'da Devleti Hukuk, Adâlet*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı.
- Mumcu, A. (1976). *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divân-ı Hümayun*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Mumcu, A. (2007). *Divan-ı Hümayun*. Ankara: Phoenix.
- Ortaylı, İ. (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*. Ankara: Hil Yayın.
- Özel, A. (1988). Ahkâm. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.I. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Pakalın, M. Z. (2004). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I. İstanbul: MEB Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (1988). Ahkâm Defterleri. *DİA*, C.I. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sertoğlu, M. (1986). *Osmanlı Tarih Lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Basımevi.
- Ünal, M. A. (2007). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitap Evi.

Ekler

SBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

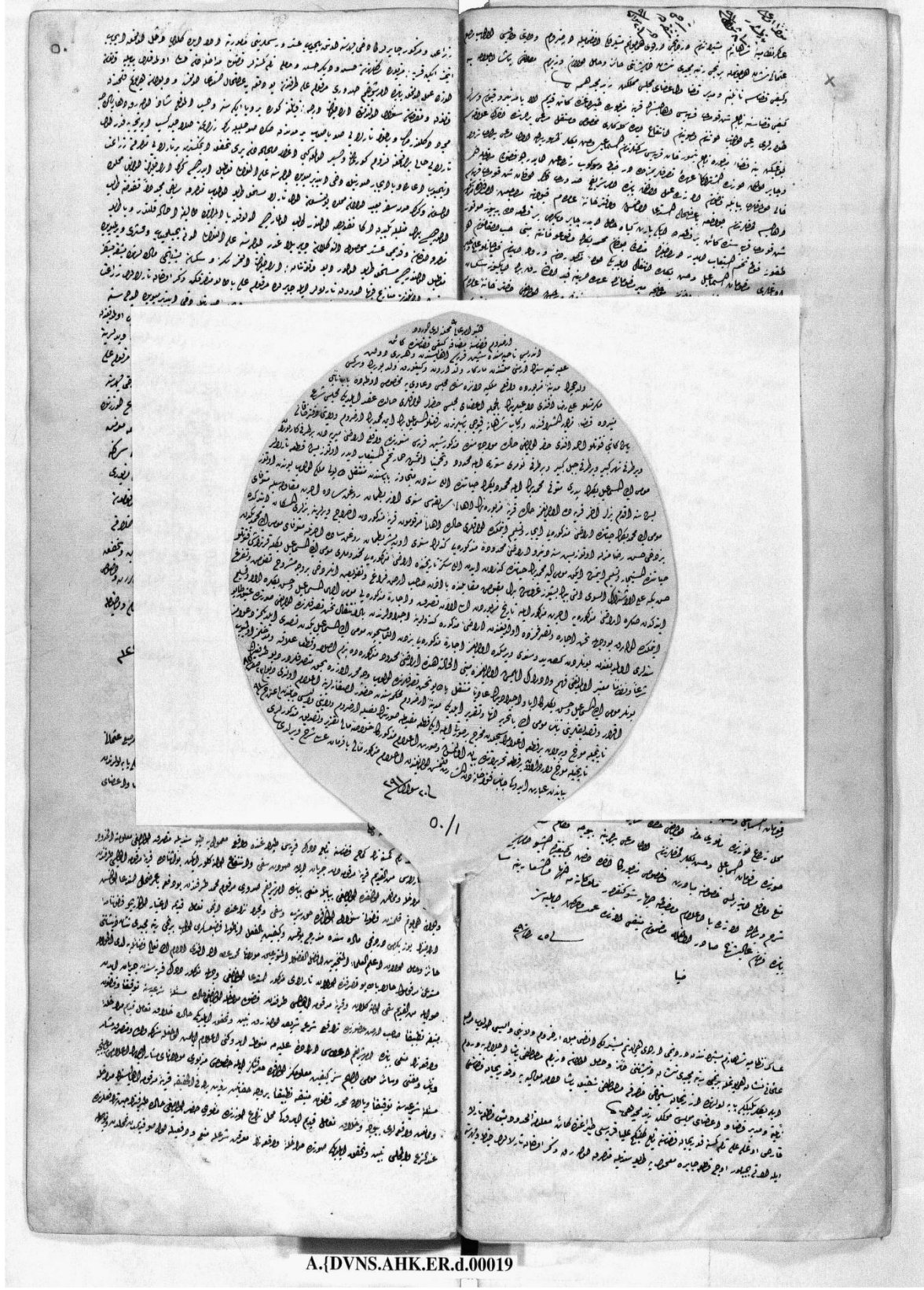

Defterin Kapağı

Defterin Künyesi

A.{DVNS.AHK.ER.d.00019

Karahisar-ı Şarki Kazasına Bağlı İki Karye Ahalisinin Davalarına Dair

Handwritten Ottoman Turkish text on the left page of an open manuscript, containing legal or administrative content.

Handwritten Ottoman Turkish text on the right page of an open manuscript, continuing the content from the left page.

A.DVNS.AHK.ER.d.00019

Vergi Talebi, Mal Gaspi ve Mülkiyet Meselelerine Dair Hükümler